

УДК (477) 351.851 «178/191»

І.П. ЗАДЕРЕЙЧУК, канд. іст. наук, Кримський юридичний інститут Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ СЕРЕД НІМЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ключові слова: німці-колоністи, русифікація, мовне законодавство, національні меншини

Із проголошенням незалежності України розпочалася активна законотворча діяльність Верховної Ради України. Вона була пов'язана з розробкою та прийняттям нормативно-правових актів, направлених на врегулювання міжнаціональних відносин. Особливе місце серед проблем, які намагалися розв'язати українські законодавці, займали розвиток і функціонування державної мови та мов національних меншин. Нажаль, наявна правова база залишається декларативною, що не сприяє укріпленню української державності й забезпеченню повноцінного розвитку різних етнічних груп. Отже, сьогодні як ніколи є актуальним вивчення накопиченого історико-правового досвіду у сфері регулювання стосунків між державою та різними народами, що її населяли, зокрема – це мовне питання. Найбільш вдалим об'єктом для вивчення буде мовна політика Російської імперії. Ця держава була багатонаціональною за своїм складом й здійснювала власну етнічну політику. Окреме місце у ній займала німецькомовна етнічна група, що компактно проживала на її території, зокрема, й на Півдні України та Волині.

Мета цієї статі полягає у розкритті законотворчого процесу влади Російської імперії стосовно русифікації німців України. Основні завдання зводяться до виявлення нормотворчих дій влади у питанні мовного регулю-

вання та методика втілення законодавства на практиці.

Еміграція німецького населення на Південь України розпочалася майже одразу після приєднання цієї території до складу Російської імперії. Перші колонії виникли в 1789 р. в районі Хортиці. Найбільш вдала й організована колонізація відбувалася після оприлюднення маніфесту Олександр I від 20.02.1804 р. [1, с.56-57]. Результатом царської колонізаторської політики стало формування компактних німецькомовних поселень в трьох південноукраїнських губерніях – Катеринославській, Таврійській та Херсонській. За результатами першого Всеросійського перепису населення 1897 р. на Півдні України проживало 282797 чол. німців [2, с.229-230], які склали одну з численних етнічних груп регіону.

Серед важливих питань, яким приділяла увагу імперська влада, було й мовне. Одним із перших розпоряджень, яке на довгі десятиріччя визначило мову стосунків урядовців із колоністами, було прийнято Новоросійською конторою опікунства іноземних поселенців 1797 р. Згідно з ним усе діловодство з колоністами мало здійснюватися саме німецькою, а не державною мовою [2, с.66].

Крім того, Маніфест від 1763 р. передбачав, що іноземні переселенці в Росії мали право на широку автономію та самоуправління у справах, що стосувалися внутрішнього життя колоній. Загальні збори колоністів кожного поселення (сход), що були органом громадського самоврядування колоністів, обирало зі свого складу сільський приказ (Amt) у складі старшини (Schulz), двох-трьох засідателів (Beisitzer), що затверджувалися Конторою, та найманого писаря. Старшину і засідателів обирали на два роки. Приказ стежив за порядком у колоніях, станом справ у господарствах колоністів, складав звітні відомості та надсилав їх у Контору, стежив за належним витрачанням казенних позичок, своєчасним надходженням податків, розбирав дрібні спірні питання. До 1871 р. колоністи мали також окремий суд, який перебував

у компетенції колоністського управління [3, с.63]. Звісно, що закріплені на законодавчому рівні привілеї не спонукали німців до необхідності вивчення державної мови. Із проведенням в 60-70-х рр. ХІХ ст. реформ і надання німцям статусу поселен-власників відбувається процес їхнього підпорядкування загальноімперській системі управління. За таких обставин на першому місці постає проблема державної мови.

Царська влада для поширення знань російської мови серед колоністів, головний наголос зробила на освітні заклади, які існували у кожному німецькому поселенні. У 1881 р. німецькі навчальні заклади перейшли в підпорядкування Міністерства народної освіти. Причина цього полягала не лише в прагненні влади поширити російську (державну) мову серед німецького населення країни, але й пояснювалася необхідністю об'єднання всіх закладів освіти у системі одного відомства, яким і стало Міністерство народної освіти.

Безпосередньо процес передачі шкіл із відомства Міністерства державного майна і Міністерства внутрішніх справ в управління Міністерства народної освіти відбувався повільно. Перші навчальні заклади відомства Міністерства державного майна перейшли вже 02.05.1881 р. [4, арк.35], а в цілому весь процес затягнувся більш ніж на десятиріччя. Міністерству народної освіти необхідно було провести колосальну роботу, щоб включити створену німцями шкільну систему в загальноімперську структуру освіти. Насамперед міністерські урядовці спрямували свою діяльність на усунення найголовнішого недоліку – незадовільного викладання російської мови. Це було пов'язано з такими причинами: по-перше, багато вчителів у ході навчання дітей значну частину навчального часу приділяли вивченню Закону Божого, що в результаті позначилося на знанні інших предметів. По-друге, в школах майже не було учнівських бібліотек, а в діючих значна частина книг була німецькою мовою. По-третє, практично в усіх навчальних закладах

учителями працювали німці, які здебільшого не володіли російською (державною) мовою, а тим більше методикою її викладання [5, арк.21].

Враховуючи всі ці настрої, Міністерство народної освіти зробило перший крок на шляху русифікації німецьких шкіл - 18.03.1892 р. воно видало розпорядження, відповідно до якого в лютеранських школах встановлювалося викладання всіх предметів, окрім Закону Божого, російською мовою [6, с.105]. Наступним кроком стало подальше впровадження державної мови у навчальний процес. Цьому слугувало високе затвердження Державної Ради від 24.02.1897 р. У ньому було вказано: «у міру можливості поступово вводити у школах поселен-власників викладання російською мовою з тим, однак, щоб природна мова учнів і Закон Божий їх сповідування викладалися рідною мовою, при кількості уроків, необхідній для належного засвоєння цих предметів» [7, с.40]. На практиці всі предмети за винятком Закону Божого й німецької мови мали викладатися російською мовою [5, арк.6].

Проаналізувавши всі проведені заходи керівництва навчального округу стосовно німецької системи освіти, можна побачити, що вони були спрямовані на поліпшення знання російської мови. Звичайно ж, частина німецького суспільства чинила опір цьому процесові. Особливо це проявилось в роки першої російської революції 1905-1907 рр. Німці просто «закидали» Міністерство народної освіти своїми клопотаннями, в яких вони домагалися введення навчання німецькою мовою.

Враховуючи той пресинг, який організували німецькі громади, а також особисті дружні стосунки між імператором Миколою II і німецьким кайзером Вільгельмом II, 28.02.1907 р. було ухвалено рішення про дозвіл викладання всіх предметів, за винятком історії і географії Росії, німецькою мовою [8, с.196]. Але серед німців, заради справедливості варто сказати, існували також противники цього нововведення. Деякі шкільні то-

вариства поставилися негативно до такого рішення. Вони розуміли, що «німецькому населенню необхідне знання російської мови».

Початок Першої світової війни, у якій зіткнулися інтереси Росії та Німеччини, призвів до гонінь із боку держави як на німців, що проживали в країні, так і на їхню школу. Ці гоніння відбувалися у двох напрямках. Перш за все «патріотично налаштована» частина російського суспільства виданням статей і книг, присвячених «німецькому засиллю» намагалися роздути загрозу з боку німецької етнічної групи для Російської імперії. Крім того, це намагався довести й уряд шляхом видання різних розпоряджень.

Звичайно ж, подібні настрої панували і в уряді країни, і в її законодавчому органі – Думі. Саме державні органи почали вести «наступ» на німецьку школу з початком Першої світової війни. Так, одним з перших розпоряджень стає заборона користуватися німецькою мовою. Слухняні урядовці одразу ж поспішили виконати це рішення. У засобах масової інформації вони зробили про це повідомлення. Так, в німецькій газеті «Friedstimme» в № 74 від 20.09.1914 р. було опубліковано розпорядження бердянського повітового справника від 12 вересня і таврійського губернатора від 8 вересня, які забороняли спілкування німецькою мовою [9].

24.12.1914 р. було видано розпорядження, яке стосувалося зміни мови викладання в німецькій школі. У результаті цього Міністерство народної освіти вжило кілька заходів: по-перше, видало наказ про викладання всіх предметів російською мовою, за винятком Закону Божого та рідної мови учнів, із правом користуватися цією мовою як допоміжною лише на перших порах і не довше першого року навчання; по-друге, наказувало замінити тих осіб із учительського персоналу німецьких шкіл, які недостатньо володіли російською мовою. Крім того, вчителів, перебування яких у німецьких училищах було небажаним, із огляду на воєнний час, негайно звільняли [10, с.910]. Таке рішення, зви-

чайно ж, негативно позначилося на німецькій школі, оскільки значна частина дітей, ідучи в перший клас, була не в змозі за один рік добре вивчити рідну мову й одночасно російську. Це рішення погіршило рівень викладання для німецьких дітей.

05.05.1915 р. піклувальник Одеського навчального округу отримав вказівки, якими треба було керуватися при ухваленні рішень щодо німецьких шкіл. Вони, по суті, повторили розпорядження від 24.12.1914 р. Було додано тільки те, що у випадку виявлення в покинутих німцями районах порожнього шкільного приміщення, дозволялось відкривати школу тому населенню, яке її потребує. Піклувальнику навчального округу, виходячи з отриманих вказівок, треба було ретельно перевірити стан справ у німецьких школах. Якщо в школі не порушувалося розпорядження від 24.12.1914 р., то навчальний заклад включався в шкільну мережу, створену Міністерством народної освіти [11, арк.11].

На виконання розпорядження керівництва навчального округу в трьох південних губерніях України було проведено ретельні перевірки німецьких шкіл. За їх результатами було закрито низку навчальних закладів і звільнено вчителів [11, арк.18]. Учителів німецького походження звільняли з різних причин. Наприклад, у Таврійській губернії було звільнено 30 вчителів, які не мали педагогічної освіти; 28 – недостатньо володіли російською мовою; 7 – за неявку до інспекції; трьох звільнили за «неуважне ставлення до інтересів російської школи». Малося на увазі те, що вчителі не піклувалися про поповнення бібліотеки російськими книжками, не заохочували дітей до читання російських книжок і не готували їх до складання іспиту з російської мови [11, арк.35].

Усього ж у Таврійській губернії з початку війни було закрито 104 школи [11, арк.37]. У Херсонській губернії налічувалося 126 німецьких шкіл. Із них внаслідок неможливості знайти відповідних кандидатів на посаду вчителів, було закрито 47 шкіл [11, арк.73-

79]. У Катеринославській губернії на 24 грудня 1914 р. було 220 шкіл. Усього ж у них працювало 246 учителів, з них німців – 229. У результаті перевірки було звільнено 84 особи, і головна причина, яка послужила ухваленню такого рішення, полягала в незнанні ними російської мови [11, арк.118].

Отже, як видно з вищенаведеного матеріалу, головна причина закриття шкіл була пов'язана з поганим знанням частиною вчителів російської мови або небажанням громад утримувати вчителів російської національності. У той же час таке ставлення з боку громад можна легко зрозуміти: по-перше, німці, створюючи школу, брали на себе всі питання її фінансування, а видання в 1915 р. ліквідаційних законів, спрямованих на зменшення німецького землеволодіння, звичайно ж, повинно було негативно позначитися на їхньому добробуті. По-друге, німці здебільшого не бажали мати російських учителів, оскільки вважали, що ті не зможуть дати необхідні знання їхнім дітям, порушать духовне виховання.

12.07.1916 р. з'явилося положення Ради Міністрів «про заборону викладання німецькою мовою». Цей документ забороняв викладання німецькою мовою, починаючи з 1916-1917 навчального року. Виняток робився для вивчення Закону Божого для тих дітей лютеранського сповідання, яким німецька мова була рідною [12, с.47]. Цей документ фактично підбив підсумок більш як двадцятирічної діяльності Міністерства народної освіти, спрямованої на введення російської мови в німецьку систему освіти.

На виконання положення Ради Міністрів було спрямовано всі зусилля урядовців. 18.08.1916 р. усім інспекторам народних училищ Одеського навчального округу було дано розпорядження під час перевірки німецьких училищ звертати ретельну увагу на виконання ними вказаного вище положення. До чого призвела діяльність держави в німецькому питанні, красномовно свідчить звернення інспектора народних училищ Петра Запорожця до німецьких громад Феодосійсь-

кого повіту. У ньому говорилося, що «останнім часом багато німецьких училищ фактично закрилися, бо... немає кандидатів на вчительську посаду». Також Петро Запорожець бачив серед причин такої ситуації брак коштів для оплати праці [13, арк.50-67]. При цьому він не говорив, що результатом усього цього була жорстка політика держави в німецькому питанні. Із виданням законів, спрямованих на ліквідацію німецького землеволодіння, багато німців були змушені відмовитися від матеріальної підтримки шкіл.

Отже, законотворча діяльність урядовців Російської імперії у своєму розвитку пройшла значний еволюційний шлях, від повного відмежування до жорсткого наступу на німецьку мову, особливо у роки Першої світової війни. Накопичений імперською владою досвід у вирішенні мовного питання свідчить, що одним із найбільш ефективних засобів розповсюдження державної мови є навчальні заклади. Саме використовуючи школи можливо й сьогодні поширювати знання української мови. Враховуючи досвід Російської імперії слід також пам'ятати, що насильницька русифікація не буде мати позитивних наслідків. Саме тому розповсюдження державної мови повинно здійснюватися шляхом роз'яснення її важливості, створенням поширеної мережі школі, підготовкою фахових спеціалістів, які б могли викладати українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах південної України в кінці XVIII - першій половині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи: німці в етнокультурному просторі України. –2004. – Вип.16. –С.56-59.
2. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860-1890 гг. –Черкасы: «Сіяч», 1993. –256 с.
3. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX - на початку XX ст.): Дис... канд. іст. наук. –

Донецьк, 2005. –268 с.

4. ДААРК. -Ф.100. -Оп.1. -Спр.2049.

5. ДААРК. -Ф.100. -Оп.6. -Спр.10.

6. Черказьянова И. В. Школьное образование российских немцев. –СПб.: Б.и., 2004. –367 с.

7. Луппов Л. Немецкие начальные школы в России. –Пг.: Тип. Синодальная, 1916. –48 с.

8. О разрешении в школах бывших немецких колонистов преподавания на немецком языке // Циркуляр одесского учебного округа. –1907. –№ 4. –С.195-198.

9. Объявление // Friedstimme. –1914, № 74. –20 September

10. О принятии мер в отношении немецких колонистских школ // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1915. –№ 7. –С.910–911.

11. ДАОО. -Ф.42. -Оп.35. -Спр.1533.

12. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.) /Сост.: В.А. Ауман, В.Г. Чеботарев. –М.: Б.и., 1993. –445 с.

13. ДААРК. -Ф.790. -Оп.1. -Спр.39.

Задерейчук І.П. Правове регулювання використання державної мови серед німців Півдня України наприкінці XVIII - на початку XX ст. // Форум права. -2008. -№ 2. –С.118-122 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08zipnnp.pdf>

Вивчена законотворча діяльність царської Росії, направлена на розв'язання мовної проблеми серед німецькомовного населення України. Аналізуються найбільш знакові нормативно-правові акти імперських урядовців.

Задерейчук И.П. Правовое регулирование использования государственного языка среди немцев Юга Украины в конце XVIII - в начале XX ст.

Изучена законодательная деятельность царской России, направленная на решение языковой проблемы среди немецко-язычного населения Украины. Анализируются наиболее важные нормативно-правовые акты имперских чиновников.

Zadereychuk I.P. Legal control of state language use among the Germans, who lived the south of Ukraine at the end of the 18th - beginning of the 20 century

The article deals with the search of the lawmaking activity of the tsarist Russian which was directed to the set settlement of the language problem among the language problem among the German speaking population of Ukraine. The appropriate normative-legal acts are also analyzed.